

Хабижанова Г.Б.,
Қошымова А.О.

**Оғыздардың этникалық
тарихы: революцияға дейінгі
және кеңестік кезеңдегі
зерттеулер**

Мақаланың мақсаты революцияға дейінгі түркі халықтарының тарихына қатысты жинақталған еңбектер мен Кеңестік кезеңнің Қазақстанның ғана емес, сонымен бірге түркі әлемі тарихы ғылымына қосқан үлесі туралы сөз ете отырып, ғылыми айналымға түскен еңбектерге тарихнамалық талдаулар мен зерттеулер жүргізу. Ерте және ортағасырлардағы саяси және этникалық үдерістер бір-бірімен тығыз байланысты болғандықтан, мемлекеттердің шекараларының өзгеріске ұшырауы, тайпалық араласулар мен сіңісулер белгілі-бір дәрежеде этникалық байланыстардың орнауына алып келеді. Кез келген бүгінгі таңдағы этнос этногенез үдерісі басталған ежелгі аумақтық-саяси қауым болып табылады. Осы тұрғыда оғыздардың жаулаушылығы мен қоныс аударуының әлемдік тарихта, түркі әлемі тарихында алатын орны анықталып, түркі тектес – әзірбайжан, ғағауыз, түрікмен, түрік, қырғыз, өзбек т.с.с. халықтардың этногенезінде алатын орны тарихнамалық тұрғыдан талданады. Бірінші кезең түркі дәуіріне қатысты деректердің жинастырылуымен және олардың баспадан жарыққа шығуымен ерекшеленсе, екінші кезең сол жинақталған деректерді ғылыми айналымға шығара отырып, сараптамалар жасалынып, зерттеушілердің ой-тұжырым жасауымен айқындалады. Тарихнамалық зерттеу барысында тарихнамалық дерек ретінде қазақстандық ғалымдармен қатар орыс, сондай-ақ батыс тарихшылары мен шығыстанушыларының еңбектері қарастырылды.

Түйін сөздер: оғыз, этникалық тарих, зерттеулер, печенегтер, уздар.

Habyzhanova G.B.,
Koshymova A.O.

**Ethnic history of Oguzes: studies
of the pre-revolutionary and
Soviet period**

The aim of the article is historical analyze and research of the scientific works related to history of Turk people, as well as contribution of Soviet period to the history of Kazakhstan and whole Turk world. As ethnical and political processes were connected to each other in the ancient and medieval period, the changes of territory and tribal relations and confluences in some terms led to establishment of tribal ethnical relationships. Any current ethnos is ancient territorial and political community with ethno genetic processes. In this term, the role of occupation and migration of Oguz people in the world history and history of Turkic people will be determined and the role in the ethno genetic of Turkic people – Azerbaizhan, Gagauz, Turikmen, Turk, Kyrgyz, Ozbek etc. will be analyzed in term of history. The first period is related to the collecting of data of Turkic period and its publishing, the second period is known for scientific turnover of those collected data and analyzing them, and thoughts and opinions of scientists. During the scientific research as historical data along with the works of Kazakhstan's scientists, Russian and Western historians and orientalist's works will be considered.

Key words: oguz, ethnic history, researches, pechenegs, uzs.

Хабижанова Г.Б.,
Қошымова А.О.

**Этническая история огузов:
исследования
дореволюционного и
советского периодов**

Целью статьи является исследование работ дореволюционного периода по истории тюркских народов и научных исследований советского периода, посвященных не только Казахстану, но и всей истории тюркского мира, сделав их историографический анализ. Политические и этнические процессы древнего периода и средних веков между собой тесно взаимосвязаны, поэтому изменение государственных границ, а также племенные ассимиляции в какой-то степени влияли на этнические взаимоотношения. Каждый этнос общества сегодняшнего дня возник в процессе этногенеза древнего регионально-политического общества. На основе историографического подхода анализируется роль огузов в истории тюркского мира, в истории завоеваний и миграции, их роль в этногенезе тюркоязычных народов – азербайджан, гагаузов, туркмен, турков, киргиз, узбеков и т.д. Первый период отличался не только сбором исследования тюркского периода, но и выпуском в издании. Второй период отличался тем, что эти исследования были введены в научный оборот. В качестве историографических исследований были рассмотрены исторические источники, в том числе труды казахстанских ученых, а также были использованы труды западных историков и труды востоковедов.

Ключевые слова: огуз, этническая история, исследования, печенеги, узы.

**ОҒЫЗДАРДЫҢ
ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХЫ:
РЕВОЛЮЦИЯҒА
ДЕЙІНГІ ЖӘНЕ
КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢДЕГІ
ЗЕРТТЕУЛЕР**

Кіріспе

VIII ғ. орта шені – IX ғасырларда карлұқтардың күшеюімен Жетісу жерінен Сыр бойына қарай ығысып, өз мемлекеттік үлгісін алып келген, кейінгі мемлекеттердің соғысуына бірден-бір түрткі болған Сыр бойында орын тепкен қалалардың салынуына, сондай-ақ кейінгі Қазақ хандығының өмірге келуіне негіз болып қана қоймай, қазақ тәрізді бірнеше түркі халықтарының – әзірбайжандар, түрікмендер, ғағауыздар, Қырым татарлары, Енисей қырғыздары және т.б. осы сынды түркі тілдес халықтарының да этногенезінің қалыптасуында оғыздардың алар орны түркі халықтары тарихында бір төбе болып келетіндігіне дау туа қоймас. Оғыздар мәселесі ортағасырлардағы араб, парсы, иран, түрік тәрізді халықтардан шыққан саяхатшылар мен географ-ғалымдардың, лингвистердің қызығушылығын тудырып, деректік қор қалдырғанындай, кеңестік зерттеушілермен қатар шығыстанушы ғалымдардың да назарын өзіне аударып, А.Ю. Якубовский, Б.Н. Заходер, С.Г. Агаджанов, А.А. Росляков, Р.Н. Безертинов және т.б. осы сынды зерттеуші ғалымдар еңбектерінде оғыздар тайпасының пайда болуы төңірегінде көптеген мәселелер қарастырылды. Ортағасырлардағы түркі халықтарының тарихы әрқашанда тарих ғылымының ең қызықты да қиын, мәселесі шешімін таппаған бағыттарының бірі болып саналады. Оның ішінде түркі әлемінің пайда болуы мен қалыптасуы мәселесі күні бүгінге дейін зерттеушілер тарапынан талас-тартыс тудырып келе жатқаны жасырын емес.

Олардың ішіндегі ең қиын да шиеленісті тұсы оғыздардың этникалық тарихы болып табылады. Әлі күнге дейін оғыздардың Орта Азия мен Қазақстандағы таралу аймақтары жөніндегі мәселе шешімін таппай келеді. Әрине оғыздардың қалыптасуының немесе протооғыз топтасуының бастапқы кезеңі Батыс Жетісу жерімен тікелей байланысты. Мұндай ой-пікірді оғыздардың тарихи деректеріне талдаулар мен қаншама жылдар бойы жүргізілген археологиялық зерттеулер қуаттайды.

Қандайда бір ортағасырлық ірі-ірі оқиғалар мен халық өркениеттерінің бастауы әрине ерте кезеңнен, тереңнен алары сөзсіз. Себебі қандай да бір құрылымның негізі ежелгі түркі тайпалары, тайпалық одақтар. Тақырып аясында алар болсақ,

бүгінгі таңда көптеген түркі халықтарының этногенезін қалыптастырып отырған оғыздардың сонау ертеден келе жатқан тайпа екендігі.

Оғыз мәселесін кей ғалымдар тікелей қарастырар болса, түркітанушы, шығыстанушы ғалымдар түркі халықтары тарихымен айналысу барысында ішінара қарастырып отырды. Сондай-ақ Селжұқ мемлекетінің тарихын қарастыру барысында селжұқтар мемлекетінің іргелі мемлекеттік дәрежеге көтерілуіне үлес қосқан ірі тайпалардың бірі әрі бірегейі ретінде оғыздар тарихына соқпай өтпейді. Себебі, Селжұқ мемлекетінің ең ірі, мемлекет құраушы тайпасының бірі осы оғыздар болатын.

Революцияға дейінгі зерттелу деңгейі

Әрбір түркі халықтарының тарихы түркі әлемі тарихының бір бөлшегі деп алып қарастырар болсақ, VIII-XIII ғғ. оғыздардың бүгінгі түркі халықтарының этногенезіндегі орнын айқындау да өзекті болып табылады. Өз кезегінде түркі халықтарының тарихы, оның ішінде оғыз мәселесі қай елдің болмасын зерттеуші ғалымдарын зерттеу алаңына шығарып келеді. Тарих ғылымындағы өзекті саналатын мәселелер қатарында ортағасырлардағы түркі этностарының этногенезі үдерістері, осы үдерістерге қатысушы этникалық топтар, түркі халықтарының қалыптасуы т.с.с. табылады. Міне, осындай мәселелер зерттеуші ғалымдарды сонау XVII ғасырдан бастап-ақ қызықтыра бастады. Дегенмен де XVIII ғасыр түркі халықтарын танып-білумен, олардың діни наным-сенімдері мен дүниетанымын, қайдан бастау алатындығын, яғни ру-тайпалардың пайда болуы мәселелеріне қатысты материалдар жинаумен, халықтың пайда болуы мен жасауы жөніндегі халық арасындағы тараған ауыз әдебиеті үлгілері аңыз-әңгімелер мен жыр-дастандарды жинастырумен байланыстырамыз. Алғашқылардың бірі болып француз ориенталисті Де Эрбелонның еңбегін айтуымызға болады. Автор қазіргі Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Түрікменстан тәрізді Орталық Азия мемлекеттері халықтарына, орналасуы және қалалары мен басқарушы хандарына қатысты мәліметтерді топтастырған. Ол көптеген араб, парсы деректерін топтастыра отырып, оғыздар мен түрікмендердің пайда болуы мен тарихи тағдырына қатысты деректерді тарихи айналымға енгізеді. Және де бұл бүткіл Шығысқа арналған тарихи сөздік болып есептелінеді. «Тюрки, оттеснённые на восток и север, были ещё разделены между со-

бой по причине Религии. Ибо одни были Правоверными, а другие – Неверными. Мусульмане считали, что Огузы, от которых по их утверждению происходят Оттоманы, были Правоверными, или Мусульманами с самих корней, хотя эта раса существовала за много веков до Магометанства. Однако они действительно могли быть Правоверными, то есть Христианами. Ибо до самого царствования Чингизхана и Тамерлана существовали Орды и нации, исповедовавшие Христианство, и среди них были архиепископы, священники и монахи, и это видно из глав о Ченгизхане, его преемниках, и даже о самом Тамерлане. ... Существует общая история Тюрков, которых мы можем назвать Восточными, в отличии от Тюрков-Отманидов, которых можно назвать Западными, написанная Эбн Аль Молаккеном под названием Тарих Аль Атрак. В число восточных тюрков входят Моголы и Тартары, совершавшие крупные войны и набеги во времена Чингизхана и Тамерлана, Хорезмийцы, которых в наших исторических трудах называют Арарийцами, и младшие Тартары, все считающие себя потомками Чингизхана, также как и Узбеки, Хуарезмийцы, часть Узбеков, потомков Чагатая, сына Чингизхана, Сельджукиды и Огузы, от которых происходят Отоманиды или Оттоманы, Тюрки и Тюркоманы из Азии и Египта, и многие другие менее известные нам нации, такие как Аланы, Геты, Хаты, Джалаиры, Тамгаджи, и др. « (Центральная Азия глазами..., 2003: 113).

Екінші кезең XIX ғасыр. Бұл кез түркі халықтары жөніндегі жазба деректердің аударылып, баспаға түсе бастаған тұс еді. Осы тұрғыда бұл кезеңді атақты аудармашы, Орталық Азия тарихын зерттеудің негізін салушылардың бірі Н.Я. Бичуринмен (Бичурин, 1950) байланыстырамыз. Сондай-ақ, ортағасырлық дерек болып табылатын Әбілғазы Баһадүрдің «Түркімен шежіресі» атты еңбегін Г.Саблуков (Родословное древо тюрков, 1906) аударған болатын.

Бұл үрдіс кейін келе де өз жалғасын табады. Мысалы, Г.Н. Потанинде түркі халықтарының, оның ішінде жергілікті халықтың ауыз әдебиеті үлгілерін жинаумен, оларды ғылыми айналымға енгізумен айналысты. Өзінің этнографиялық зерттеулерінде ол салыстырмалы әдісті пайдалана отырып түрлі халықтардың аңыз-әңгімелерін салыстыра зерттеп, бір этностың екінші бір этносқа мәдени ықпалдастығын ашуға тырысты. Ол қазақ ру-тайпалары туралы көптеген аңыздарды жинастырды. Онда қазақ ру-тайпаларының ертедегі түркілермен байланысы,

сабақтастығы жөнінде мәліметтер кездестіруге болады. Өлкетанушы ғалымдардың еңбектерін ескермеуге тағы болмайды. Қазақтың біртуар азаматы Ш.Ш. Уәлиханов (Валиханов, 1961) та халық арасында тараған аңыз-әңгімелер мен жыр, шежірелерді жинастырған болатын. Сондай-ақ Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шығармалар жинағынан халықтың ру-тайпалық шежірелерінен мәліметтер алуға болады.

Қырымға дейін жетіп, Дунайды жайлаған көшпелілер туралы мәліметтер византиялық, араб, және батысеуропалық деректерде кездеседі. 1064 жылдың қыркүйек айында Дунайға жеткен оғыздар саны 600 мың адамды құрады. Олар деректерде әртүрлі аталынады, мысалы орыс деректерінде олар печенегтер деген атпен белгілі. Міне, осы печенегтердің әлемдік аренада пайда болуы тарихына арналған В.Г. Васильевскийдің «Византия и печенеги (1048-1094)» атты еңбегінде Византиямен арадағы жаугершілік кезеңіне сипаттама беріле отырып, оғыздар туралы, олардың өзге түркі тайпаларымен туыстас екендігіне назар бөлінеді. Сондай-ақ, орыс және византиялық зерттеушілердің қателігі түркі тайпаларының жақын туыстық байланыстарына көңіл бөлмейтіндігін сөз етеді: «Большая ошибка, особенно неуместная в византийской и русской истории, состоит в том, что обыкновенно опускают из виду близкую родственную связь различных турецких племен, именуя одних Турками, а других, как бы в отличие, Тюрками. Между тем Печенеги и Узы или Половцы совершенно такие же Турки, как и Турки-Сельджуки» (Васильевский, 2013: 123).

Орыс ғалымы П.В. Голубовский IX-XI ғасырларда печенегтердің Азиядағы оғыздардан бөлініп, Еуропаға жайылуын, сол печенегтердің арғы тегі қаңлы екенін айта келіп: «...племя огузов двигалось и в южном направлении в XI в. и только потом по господствующей династии получила название сельджукидов. В ХУІ в. по этому же пути двинулась часть канглы и стала известна впоследствии под именем турок-османов», – деп көрсетеді (Голубовский, 1884: 139-146).

Н.А. Аристов еңбегінде ортағасырлық түркі тайпаларының ара қатынасы, олардың түркі емес тайпалармен де қарым-қатынасы мәселесіне көңіл бөлінеді (Аристов, 2007). Сондай-ақ, көшпелі-түркілердің этникалық құрамын көрсететін, атауларынан өзге тұрмысымен байланысты ру-тайпалардың ерекше белгісі саналатын таңбалардың орнын ерекшелеп көрсете отырып, ру таңбаларының алғашқыда рулардың қорғаушысы бейнесінде болып, кейін келе

рулардың жеке таңбасына айналса керек деп ой түйіндейді. «Вследствие этого родовые тамги, – особенно когда они будут собраны и изучены у возможно большого числа тюркских племен и народностей, сохраняющих кочевой образ жизни и родовой быт, – могут служить весьма важными указателями этнического состава племен и родов» дей отырып, рулар таңбаларын кешенді зерттеу олардың этникалық құрамын анықтауға өз көмегін тигізетініне мән береді (Аристов, 2007: 183). Н.А. Аристов шығармашылығының маңызды кезеңі ертедегі қырғыздардың этникалық тарихын зерттеуге арналған еңбектерімен байланысты. Өз кезегінде оғыздар мәселесіне қалам тартқан зерттеушілер қатарында В.В. Бартольдтың ғылыми зерттеулері аса маңызды. Ол қазақ тарихындағы орны ерекше ескерткіш – оғыздардың «Китаб дәдем Коркуд» батырлық эпосын аударуға атсалысқан еді (Книга моего деда Коркута, 1962). Оғыздардың аталмыш эпикалық жырын тарихи және фольклорлық тұрғыдан түсіндіру барысында автор Қорқыт туралы оғыз (түркмен) және қазақ аңыздарының ортақ көзі туралы өз тұжырымын жасады.

«Академик В.В. Бартольдтің түркілердің рухани кеменгері Қорқыт атаның арғы тегін танытатын, бабамыз шыққан оғыз ұлысының құрылып, даму тарихынан толық мәлімет беретін еңбектері жетерлік. Мысалы, оның «Түрікмен халқы тарихының очеркі» деген еңбегі алғаш сол тайпалардың туып, қалыптасуынан бері қарай зерттеп, ғылыми негізде дәлелдеп береді. В.В. Бартольдтің осы салада жазылған еңбектерінің бірі «Оғыздар (Түрікмендер) Сельджук империясы құрылғанға дейін» деген зерттеу жұмысы. Мұнда оғыздардың ұлыс болып қалыптасып, дәуірлеген тұстарынан мәлімет береді» (Еңсегенұлы, 2014: 169-175).

Көріп отырғанымыздай революцияға дейінгі тарихнама негізінен дерек қорларының жиналуымен және жариялануымен ерекшеленеді.

Кеңестік кезеңде де бұл үрдіс, яғни түркі халықтары туралы мәліметтер беретін деректерді іздестіру, аудару және түсіндіру жұмыстары жалғасын тауып, «Материалы по истории туркмен и Туркмении» (Материалы по истории туркмен..., 1939), «Материалы по истории киргизов и Киргизии» (Материалы по истории киргизов..., 1973) тәрізді еңбектер жарыққа шықты. Оғыздар мәселесіне жан-жақты көңіл бөлгендер қатарында В.А. Гордлевский (Гордлевский, 1941), А.Ю. Якубовский (Якубовский, 1954), С.П. Толстов және т.б. бар. В.А. Горд-

левский еңбегінде қаңлы атауына түсініктіме берілген дерек келтіріледі. Қандай да бір түркі тайпаларының атауы белгілі бір мағынаны білдіріп қана қоймайды, сондай-ақ, оны талдау рутайпалардың арасындағы қандай да бір туыстық жақындыққа алып келеді және этногенетикалық сабақтастықтың да орын алатындығын дәлелдеуге болады. Бұл үрдісті жалғастырған С.Г. Агаджановтың «Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв.» атты еңбегі жарыққа шығады. Бұл еңбек шықпастан бұрын-ақ мақалалары жарияланып отырған болатын.

А.Ю. Якубовский VIII ғасырдан XV ғасырға дейінгі түрікмендер тарихы жөнінде үлкен еңбек жазып қалдырды. Еңбекте алдыңғы орта ғасырлардағы оғыздардың рулық-тайпалық құрылымы, шаруашылық өмірі және әлеуметтік-экономикалық жағдайы туралы ауқымды материалдар жүйелендірілген.

Өз кезегінде С.П. Толстов Қазақстанның тарих ғылымының дамуына айтарлықта үлес қосты. С.П. Толстов Сырдария оғыздары туралы үлкен тарихи-археологиялық материалды ғылыми айналымға енгізіп, «Города гузов» атты еңбегін дүниеге әкелді. Аталмыш зерттеуінде ол Сырдария бойында орналасқан оғыз қоныстарының, қалаларының сипатын анықтап, X ғасыр мен XI ғасырдың басындағы оғыздардың шығу тегіне қатысты өз пікірін білдірді (Толстов, 1947).

Оғыздардағы мемлекеттілік мәселесіне тоқтала отырып, С.П. Толстов оғыздар X ғасырда өздерінің варварлық «державасын» құрған деген пікірге келеді. С.П. Толстовтың «Города гузов» деп аталатын еңбегі ортаазиялық оғыздар археологиясы бойынша алғашқы зерттеу болып табылады. Аталмыш еңбегінде автор зерттеу барысында екі бағытта қорытынды жасайтындығын ескертеді. Оның бірі Арал бассейнінде орналасқан түркі халқының шаруашылық-тұрмыстық тарихы мәселесіне арналса, екіншіден оғыздардың этникалық тарихына қатысты бірнеше мәселенің басын ашуға талпыныс жасай отырып, былай деп қорытындыға келеді: «...На почве скрещения древнего массагето-гунно-огузского полуоседлого населения этого бассейна с кимакско-кыпчакскими иммигрантами формируется значительное объединение племен XII–XIII вв., известное под именем канглы (вариант печенежского этнонима кангар), в рамках которого складывается этнический субстрат позднейшего каракалпакского народа», – дей келіп, одан әрі «Выселившиеся с Сыр-Дарьи огузско-печенежские группы,

слившись с хорасанскими и тохаристанскими группами тюрков, составляют основу этногенеза туркмен и других юго-западных тюрков. Видимо, преобладающую, во всяком случае количественно, роль в движении огузов на юг сыграло племя салоров, с которым генеалогически связывают себя наиболее крупные из современных туркменских племен и которое занимает особое место в эпической традиции Азербайджана и Малой Азии» (Толстов, 1947: 101 б.).

Ал, «По следам древнехорезмийской цивилизаций» атты еңбегінде Оғыз мемлекетін VIII ғасырда ыдыраған Батыс Түрік қағанатының бір бөлшегі екенін ескерте отырып, X ғасырдағы оғыздар өздерінің «варварлық» державасын құрды, – деп түсіндіреді. Және тайпаның саяси бірігуіне шешуші әсер еткен ішкі әлеуметтік-экономикалық факторлар деп анықтай келе автор бұл ойын былайша ашып көрсетеді: «Развитие товарного скотоводства, продукция которого превышало потребности натурального хозяйства привело к образованию влиятельной степной аристократий. И в итоге огузская кочевая знать захватила власть над рядовыми скотоводами и оседлым населением Сырдаринских городов» (Толстов, 1948: 15).

Оғыз мемлекеттілігіне қатысты XX ғасырдың 50-жылдары жарық көрген еңбектердің қатарында А.А. Росляковтың «Туркмены и огузы» атты еңбегін айта аламыз (Росляков, 1955). Осы еңбегінде автор оғыздар мемлекетін ерте феодалдық мемлекетке жатқызып, мемлекеттің пайда болуына қатысты өз ой-пікірін былайша білдіреді: «Держава Сырдарьинских ябгу возникла как политическая организация огузской знати для подавления рабов и свободных общинников», – деп, мемлекеттің пайда болуын үстем тап өкілдерінің рөлімен байланыстылығына көңіл бөледі. Автор өз ойын IX–X ғасырда «хан», «қаған» деген басқарушылық титулдардың ұшыраспайтындығымен нақтылай түседі.

Кеңестік кезең зерттеушілері қатарында түркі халықтарының этногенезіне, этностық құрамына, кейбір этнонимдердің этимологиясына өз еңбектерінде тоқталып, зерттеулер жазып қалдырған С.П. Толстов, А.И. Бернштам, А.Н. Кононов, Л.П. Потапов және т.б. осы сынды ғалымдарды айтуға болады.

Оғыздардың этникалық бірлестігі тарихын зерттеуде С.Г. Агаджановты атап өтуіміз керек (Агаджанов, 1969.; Агаджанов, 1973). Араб, парсы және түрік шығармаларын өз еңбегінде еркін пайдалана отырып С.Г. Агаджанов IX–XIII ғасырлардағы оғыздар мен түрікмендер тари-

хына тереңдей енеді. Бұл еңбектің хронологиялық шегі оғыздардың нарративтік мұсылман ескерткіштерінде алғаш рет аталуынан бастап, моңғол шапқыншылығынан кейінгі бұл атаудың тарих бетінен жойылып кетуіне дейінгі кезең аралығын қамтиды. Сондықтан да автор еңбегі Қазақстан, Орта Азия және Шығыс Еуропа тарихында маңызды рөл атқарған Сырдария оғыздары туралы көлемді зерттеу болып табылады. Оғыздардың шығу тегіне қатысты жарық көрген зерттеушілер еңбектеріне және де ортағасырлық тарихи-географиялық деректерге тарихнамалық талдаулар мен шолулар жасалынады. Міне осы себептен де С.Г. Агаджанов зерттеуінің маңыздылығы оғыздар, түрікмендер, селжұқтар тарихын зерттеуде арта түспек.

Аталған еңбегінде автор оғыздар мен түрікмендердің таралу аймағына, қоғамдық және саяси құрылымдарының негізгі, басты сипаттарына, IX-XIII ғасырлардағы оғыздар мен түрікмендердің тарихи тағдырына зерттеуін бағыттайды.

Құрбанғали Халид өзінің еңбегінде қазақ халқы құрамындағы жалайырлардың аталмыш оғыздардан бастау алатындығын көрсетеді: «Жалайырлар – оғыздардан таралған ертедегі түркі тілдес тайпа: XII ғасырда жалайырдың айналасына он шақты тайпа бірігіп, XIII ғасырда Жетісу өңіріне қоныс тебеді. Темір дәуірінде жалайыр тайпаларының кейбір бөлігі саяси роль атқарады. Бұлар да қазақ руларының арасында үйсіндер сияқты құрметті орында жүреді» (Құрбанғали Халид, 1992: 293). Сыр бойын мекен еткен қаңлылардың оғыздар келгеннен кейін бір бөлігі мекенінде қалып, екінші бір бөлігі қоныс аударғанын айта келіп, қаңлылардың қалған бөлігінің оғыздармен араласып, сіңісіп кеткендігі туралы В. Юферев атап көрсетеді.

XX ғасырда қазақ халқының этногенезі мәселесіне арналған еңбектердің қатарында М. Тынышпаевтың «История казахского народа» еңбегі алғашқы тарихи-этнографиялық еңбегі болды (Тынышпаев, 2009).

Ә.Х. Марғұлан еңбектерінде ерте кезеңдегі жыр-аңыздармен қатар, оғыздарға қатысты олардың орналасуы, көшіп-қону ареалы жөнінде мәліметтер алуға болады (Марғұлан, 1985). Оғыздардың түркі халықтарының этногенезінде алатын орны жөнінде әр елдің зерттеуші-ғалымдары өз еңбектерінде жазып қалдыруда. Мысалы, әзірбайжан, ғағауыз, қырғыз халықтарының тарихына қатысты В.Я. Бутанаев, Ю.С. Худяков «История Енисейских кыргызов», В.М. Запорожец «Сельджуки», Г.А. Гейбуллаев

«К этногенезу азербайджанцев», А.В. Гадло «Этническая история Северного Кавказа X-XIII вв.», З.М. Буниятов, И.М. Мизиев, Э.Р. Исмаилов, Т. Акеров, Л.Р. Кызласов, М.В. Маруневич, Рауф А. Гусейнзаде, С.А. Плетнева және т.б. еңбектерін айтуға болады. Бұл халықтардағы оғыздық компонент тұрғысына келгенде көптеген даулы мәселелер де орын алып отырды. Мысалы, ғағауыз халқының этногенезі тарихына тоқталар болсақ, бір топ ғалымдар олардың шығу тегін қыпшақтық, кумандық деп есептесе, келесі бірі оғыздардың үлесін анықтауда. Сондай зерттеушілердің қатарында К. Иречек «Гагаузи по крайбережето от Варна на север, т.е. християне, който говорят турски, без сомнения, потомците на куманите, заселены и покръстени в XIII век в България» (Иречек, 1974: 741; Губогло, 1967: 165). Ал В.А. Мошков бұл тұжырымға түзетулер енгізіп, ғағауыздардың бабасы құмандардан не болмаса половецтерден емес, керісінше оғыз-түріктерден немесе қарақалпақтардан деп есептеуді ұсынады (Мошков, 13). Ғағауыздардың «оғыз-селжұқтық» шығу тегін ұстанушы ғалымдардың қатарында болгарлық тарихшы П. Мутафчиев, сондай-ақ Лондон университетінің шығыстанушысы Пауль Виттек (Wittek, 1952: 639-668) те қолдайды. Бұл теория өз кезегінде түрік ғалымдары тарапынан да қолдау тапты. Мысалы, Осман Туран (O.Turan, 1993), Фарук Сумер (Sümer, 1991) және т.б. Дәл осындай көрініс әзірбайжандар тарихынан да орын алады. З. Буниятов Әзірбайжан тұрғындарының түркіленуі жайындағы мәселесі ертеден келе жатқандығын айта келіп, әлі де мәселенің басы ашылмағанын ескертеді (Буниятов, 1965). Дегенмен де зерттеушілер тарапынан ұсынылған пікірлердің қатарында «Әзірбайжандардың қалыптасуында XII-XIII ғасырлардағы қыпшақтар мен оғыздардың шешуші рөл атқарғандығын» А.П. Новосельцев, Р.А. Гуесйнов және т.б. қолдайды. Бұл тұжырым өз кезегінде СССР халықтары тарихы бойынша жарық көрген академиялық басылымдарда да өз көрінісін береді (История Азербайджана, 1979; История ССР, 1966).

Қорытынды

Бүгінгі таңдағы түркі халықтарының этникалық тарихы белгілі бір деңгейде ортағасырлардағы оғыз тайпаларымен байланысты болып отыр. Оғыздардың және оларға туысқан этникалық топтардың сол кездегі тарихи оқиғаларға байланысты жылжып қоныс аударуы,

Х-ХІ ғасырлардағы Иран, Мауереннахр, Хорасан секілді жерлерді жаулап, бір бөлігі Шығыс Еуропа даласына жетіп, сол жерлердегі жергілікті тұрғындармен сіңісіп кетуі оғыздардың әлемдік тарихқа енуіне алып келді. Сонымен, Орталық Азия мен Шығыс Еуропа тайпаларының тарихи тағдырына «Сырдария жабғулары» мемлекетінің құрылуы елеулі әсер етіп, маңызды саяси рөлге

ие болды. Міне, осы тұрғыдан келгенде оғыздар тарихы өз өзектілігін жоймай кейінгі кездерде де зерттеу объектісінен табылатындығы сөзсіз. Біз қарастырған революцияға дейінгі кезеңде негізінен жазба деректер аударылып, ауыз әдебиеті үлгілері жиналып қағаз бетіне түссе, ал кеңестік кезеңде оғыздар мәселесінің кең зерттеу тақырыбына айналғандығын көреміз.

Әдебиеттер

- 1 Агаджанов С.Г. (1969). Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. Ашхабад: «Ылым».
- 2 Агаджанов С.Г. (1973). Сельджуки и Туркмения в XI-XII вв. Ашхабад: Ылым.
- 3 Аристов Н.А. (2007). Этногенез и этническая история казахов. 2-е изд. доп. Астана: «Алтын кітап».
- 4 Бичурин Н. (1950). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Москва-Ленинград: АН СССР, Институт этнографии им. Миклухо-Маклая.
- 5 Бунятов З. (1965). Азербайджан в VII – IX вв. Баку.
- 6 Бутанаев В.Я., Худяков Ю.С. (2000). История Енисейских кыргызов. Абакан: Издательство Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова.
- 7 Валиханов Ш. (1961). Собр.соч. в 5-томах. Алма-Ата. т.1.
- 8 Васильевский В.Г. (2013). Византия и печенеги (1048-1094). Москва: Ломоносов.
- 9 Голубовский П.В. (1884). Печенеги, тюрки и половцы до нашествия татар. Киев.
- 10 Гордлевский В.Л. (1941). Государство Сельджукидов Малой Азии. Москва: Издательство Академии наук АН СССР.
- 11 Губогло М.Н. (1967). Этническая принадлежность гагаузов (историография проблемы). СЭ. №3.
- 12 Еңсегенұлы Т. (2014). Түркі дүниесін зерттеп даңқы шықты. (Академик В.В. Бартольдтің шығармашылық жолы, азаматтық келбеті). Алматы: «Тоганай Т».
- 13 Запорожец В.М. (2011). Сельджуки. Москва: Воениздат.
- 14 Иречек К. (1974). Пътвания по България. София: Наука и искусство.
- 15 История Азербайджана. (1979). Баку.
- 16 История СССР, (1966). т. I. Москва.
- 17 Книга моего деда Коркута. (1962). Огузский героический эпос. Москва-Ленинград.
- 18 Құрбанғали Халид. (1992). Тауарих Хамса (Бес тарих). Ауд. Б.Төтенаев, А. Жолдасов. Алматы: Қазақстан.
- 19 Марғұлан ә. (1985). Ежелгі жыр, аңыздар. Алматы: Жазушы.
- 20 Материалы по истории киргизов и Киргизии. (1973). отв. ред. В.А. Ромобин. Москва: Наука.
- 21 Материалы по истории туркмен и Туркмении. Т.1. (УП-ХУ вв.). Арабские и персидские источники. (1939). под ред. С.Л. Волина, А.А. Ромаскевича, А.Ю. Якубовского. Москва-Ленинград: АН СССР.
- 22 Мошков В.А. (1900). Гагаузы Бендерского уезда. (Этнографические очерки и материалы). Этнографическое обозрение. Издание Этнографического Отдела Императорского Общества Любителей Естественного знания, антропологии и этнографии, состоящего при Московском университете. №1.
- 23 Росляков А.А. (1955). Туркмены и огузы. Уч. Зап. Туркменского гос.унив. Вып. 3. Ашхабад: Туркмен гос.издат.
- 24 Родословное древо тюрков. (1906). Сочинение Абул-Гази, хивинского хана. Перевод и предисловие Г.С. Саблукова. Казань.
- 25 Sümer F. (1991). Gagauzlanı Aslı. Türk Dünyası Tarih Dergisi. Mayıs. S. 53
- 26 Толстов С.П. (1947). Города гузов. Советская этнография. №3. 55-102
- 27 Толстов С.П. (1948). По следам древнехорезмийской цивилизации. Москва.
- 28 Turan Osman, (1993). Keukavus II », İslâm Ansiklopedisi, MEB, C. 6, İstanbul. ss. 642-645.
- 29 Тынышпаев М. (2009). История казахского народа. Алматы: Санат.
- 30 Центральная Азия глазами одного французского эрудита XVIII-го века (отрывки). (2003). Перевод с французского Алие Акимовой. Ташкент.
- 31 Якубовский А.Ю. (1954). Очерки по истории туркменского народа и Туркменистана в VIII-XIX вв. Ашхабад.
- 32 Wittek P. (1952). Yazijioghlu' Ali on the Christian Turks of the Dobruja. Bulletin of the School of Oriental and African Studies 16, №3. 639.

References

- 1 Agadzhanov S.G. (1969). Ocherki istorii oguzov i turkmen Srednej Azii IX-XIII vv. Ashxabad: «Ylym».
- 2 Agadzhanov S.G. (1973). Seldzhuki i turkmeniya v XI-XII vv. Ashxabad: Ylym.
- 3 Aristov N.A. (2007). Etnogenez i etnicheskaya istoriya kazaxov. 2-e izd.dop. Astana: «Altyn kitap».
- 4 Bichurin N. (1950). Sbranie svedenij o narodax, obitavshix v Srednej Azii v drevnie vremena. Moskva-Lenyngrad. AN-

- SSSR, Institut etnografii im. Mikluxo-Maklaya.
- 5 Buniyatov Z. (1965). Azerbajdzhan v VII-IX vv. Baku.
 - 6 Butanaev V.Ya., Khudyakov Yu.S. (2000). Istoriya enisejskix kyrgyzov. Abakan: Izdatelstvo xakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N.F. Katanova.
 - 7 Valixanov Sh. (1961). Sobr.soch. v 5-tomax. Alma-Ata. T.1.
 - 8 Vasilevskij V.G. (2013). Vizantiya i pechenegi (1048-1094). Moskva: Lomonosov.
 - 9 Golubovskij P.V. (1884). Pechenegi, tyurki i polovcy do nashestviya tatar. Kiev.
 - 10 Gordlevskij V.L. (1941). Gosudarstvo Seldzhukidov Maloj Azii. Moskva: Izdatelstvo Akademii nauk AN SSSR.
 - 11 Guboglo M.N. (1967). Etnicheskaya prinadlezhnost gagauzov (istoriografiya problemy). SE. №3.
 - 12 Engsegenuly T. (2014). Turki duniesin zerttep dangqy shyqty. (Akademik V.V. Bartoldtyng shygarmashylyq zholy, azamatyq kelbeti). – Almaty: «Toganaj T».
 - 13 Zaporozhec V.M. (2011). Seldzhuki. Moskva: Voenizdat.
 - 14 Irechek K. (1974). Ptuvaniya po Blgariya. Sofiya: Nauka i izkustvo.
 - 15 Istoriya Azerbajdzhana. (1979). Baku.
 - 16 Istoriya SSSR. (1966). T. 1. Moskva.
 - 17 Kniga moego deda Korkuta. (1962). Oguzskij geroicheskij epos. Moskva.-Leningrad.
 - 18 Qurbangali Khalid. (1992). Tauarix Hamsa (Bes tarix). aud. B.Totenaev, A. Zholdasov. Almaty: Qazaqstan.
 - 19 Margulan A. (1985). Ezhelgi zhyr, angyzdar. Almaty: Zhazushy.
 - 20 Materialy po istorii kirgizov i Kirgizii. (1973). otv.red. V.A. Romobin. Moskva: Nauka.
 - 21 Materialy po istorii turkmen i Turkmenii. T.1. (VII-XV vv.). Arabskie i persidskie istochniki. (1939). pod red. S.L. Volina, A.A. Romaskevicha, A.Yu. Yakubovskogo. Moskva-Leningrad: AN SSSR.
 - 22 Moshkov V.A. (1900). Gagauzy Benderskago uzda. (Etnograficheskie ocherki i materialy). Etnograficheskoe oboznie. Izdanie etnograficheskago otdela imperatorskago obshhestva Lyubitelej Estestvoznaniya, antropologii i etnografii, sostoyashhago pri Moskovskom universitet. №1.
 - 23 Roslyakov A.A. (1955). Turkmeny i oгуzy. Uch. zap. Turkmenskogo gos.univ. Vyp. 3. Ashhabad: Turkmen gos.izdat.
 - 24 Rodoslovnoe drevo tyurkov. (1906). Sochinenie Abul-gazi, xivinskogo xana. Perevod i predislovie G.S. Sablukova. Kazan.
 - 25 Sümer F. (1991). Gagauzlann aslı. Türk Dünyası Tarih Dergisi. Mayıs. s. 53
 - 26 Tolstov S.P. (1947). Goroda guzov. Sovetskaya etnografiya. №3. 55-102.
 - 27 Tolstov S.P. (1948). Po sledam drevnehorezmijskij civilizacij. Moskva.
 - 28 Turan Osman, (1993). Keykavus II », Islâm ansiklopedisi, MEB, c. 6, Istanbul. ss. 642-645.
 - 29 Tynyshpaev M. (2009). Istoriya kazahskogo naroda. Almaty: Sanat.
 - 30 Centralnaya Aziya glazami odnogo francuzskogo erudita XVII-go veka (otryvki). (2003). Perevod s francuzskogo Alie Akimovoj. – Tashkent.
 - 31 Yakubovskij A.Yu. (1954). Ocherki po istorii turkmenskogo naroda i Turkmenistana v VIII-XIX vv. Ashhabad.
 - 32 Wittek P. (1952). Yazijioghlu' Ali on the Christian Turks of the Dobruja. Bulletin of the School of Oriental and African Studies 16, no.3. 639.